

MARTA ANDRIĆ
(Zagreb)

REKONSTRUKCIJA NASTAJANJA JEDNOG
TRANSKRIBIRANOG TEKSTA NA TEMELJU NJEGOVA
SADRŽAJA I JEZIČNIH OBILJEŽJA

Cljučne riječi: leksikologija, latinični tekstovi na turskom jeziku, Gjuro Adam Büttner.

I. UVOD

Ovaj je rad posvećen sveščićima i listićima, dodatnim izvorima nađenim uz Njemačko-turski rječnik Gj. A. Büttnera¹. Preko njih se donekle mogu rekonstruirati način i izvori prema kojima je Büttner učio turski te proces nastajanja rječnika koji je najveći dio ove ostavštine. To se može pratiti na dvije razine: usporedbom tekstova s listića i sveščića s gramatikama i rječnicima koje je Büttner mogao koristiti, te analizom jezika tih tekstova i poredbom toga jezika s jezikom rječnika.

---

¹ Dosad nastali radovi o ovoj ostavštini su: Marta Andrić: O svećeniku Gjuri Adamu Büttneru i njegovoj ostavštini na turskom jeziku, *Prilozi za orijentalnu turkologiju* 56/2006, Sarajevo, 2007; s. 107-124, te: ib.: Rukopisna ostavština na turskom jeziku svećenika Gjura Adama Büttnera, Doktorska disertacija, Zagreb, 2011. Oba ta rada, a posebno disertacija, bili su temeljno polazište za ovaj rad.

Rukopisna ostavština na turskom jeziku svećenika Gjura Adama Büttnera (1714.-1779.) nastala je u Zemunu u 18. stoljeću, a čuva se u Središnjoj nadbiskupskoj i fakultetskoj knjižnici u Đakovu. Ta se ostavština ubraja u skupinu tzv. transkribiranih tekstova. Sastoji se od Njemačko-turskog rječnika, te popratne građe koja se sastoji od tri listića i četiri sveščića katekizamskog i filološkog sadržaja.

U navedenom članku ukratko su opisani svi dijelovi, a disertacija je zbog obima i raznorodnosti građe bila posvećena samo rječniku. Građa okupljena u sveščićima i listićima poslužila je samo u određenim slučajevima kao poredbeni materijal.

II. OKOLNOSTI NASTAJANJA OSTAVŠTINE

S obzirom na karakteristike rukopisa, Büttner nije napisao Listiće 1 i 2. Od preostalih dijelova Büttnerove ostavštine kojima je prema rukopisu on sâm autor, samo Sveščić 2 i drugi popis poslovice koje slijede rječniku pokazuju obilježja koja se ne uklapaju u njegovu ostavštinu, pa se može pretpostaviti da ih je odnekud prepisao prije nego što se počeo intenzivnije baviti turskim jezikom.

Dosada je ustanovljeno da se tekstovi filološkog sadržaja mogu povezati s gramatikama turskog jezika Meninskog i Holdermanna². Poredba tekstova katekizamskog sadržaja s dostupnim katekizmima toga vremena, a posebno onima koji se nalaze na popisu Büttnerovih knjiga sastavljenom nakon njegove smrti, nije dala temelja da bi se među njima mogla uspostaviti bilo kakva veza, pa se mogućnost izravnog prevođenja takvih izvora na turski zasad mora isključiti. Osim toga, u odnosu na katekizme toga vremena, sadržaji te vrste kod Büttnera su toliko pojednostavljeni i šturi da se vjerojatno radi o *ad hoc* sastavljenim tekstovima.

II. A. Büttnerova veza s Meninskim

Gramatika i rječnik Franciscusa á Mesgniena Meninskog objavljeni su prvi puta 1680. godine pod naslovom *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicæ, Arabicæ, Persicæ*³. Iako se kroz Büttnerov rječnik ne može pratiti sustavna sličnost s Meninskim (u odnosu na Büttnera Meninski je nerijetko arhaičniji), u Sveščićima 4 i 1 ustanovljena je Büttnerova direktna povezanost s Meninskijevom gramatikom. Naime, dio Sveščića 4 sadrži popis priloga koji se, vrlo sličnim redom, nalaze i kod Meninskog, ali su oni kod Büttnera probrani, a transkripcija je izmijenjena i jezik prilagođen tako da u potpunosti odgovara onoj u Büttnerovom rječniku. Büttnerov popis sastoji se od dva dijela. U prvom dijelu prilozi stoje sami, s ili bez latinskog prijevoda⁴. U Meninskijevoj gramatici nalazimo ih na stranicama 124, 125 i 126. (u

² Osim toga, analizom jezika Rječnika ustanovljeno je da je koristio i rječnik *Dittionario della Lingua Italiana, Turchesca* Giovannija Molina (Andrić, 2011: 9-10 i dalje).

³ Njegovi su rječnik i gramatika rezultat dugogodišnjeg boravka na Orijentu. Kratka biografija Meninskog i opis njegova rječnika i gramatike koje je napisao S. Stachowski mogu se naći u uvodu reprinta njegova rječnika koji je objavljen 2000. u Istanbulu.

⁴ Budući da dijelom uopće nisu prevedeni, Büttner ih je svakako i ranije poznao, ali mu se vjerojatno učinilo korisnim prepisati ih ovako sistematizirane.

poglavljima *Adverbia qualitatis*, *Adverbia quantitatis* te *Adverbia loci seu in loco*). Među njih su kod Büttnera umetnuti i pokoji veznik (iz poglavlja *De Conjunctione*, stranica 138-9), postpozicije iz poglavlja *De præpositione* (s. 132-134) i nekoliko uzvika koji se u gramatici nalaze na str. 130 (*Minandi*) te 143 (*De Interjectione*). Ovdje donosimo prvi dio Büttnerova popisa uspoređen s Meninskim. Na temelju popisa mogu se vidjeti gotovo sve karakteristike Büttnerovog transkripcijskog sustava, kao i osnovna obilježja njegovog turskog. Popis ujedno pokazuje i to da je Büttner jezik poznao dovoljno dobro da ga je mogao prilagođavati svome idiolektu, te sažima obilježja turskog jezika određenog dijela popratnih dokumenata nađenih uz rječnik, ukazujući na to da je taj jezik istovjetan s jezikom rječnika.

Büttner	Meninski, i br. str. u Gramatici
s. 9.	
Adverbia qualitatis	
ghüsel	g'üzel – 124
ei	ejü – 124
hosch	choş – 124
fema	fena – 124
kem	kem – 124
bet	bed – 124
güselcse	k'üzelge – 124
asla	aslā – 124
latinsche	latynge – 124
dogru. dogrucse	doghruge – 124
zire	
uzre	uzre, üzre – 124
de. bu de / bu da	de. ø – 138
hususa	
dost jane	dostāne – 125
baba jane	bābājāne – 125
lakin. amma	lāk'in. emmā – 139
az kaldi	az kaldy – 126
jetişecsek kadar	jetişegek' kadar – 126
eksik	e'ksik' – 126
hics	hyć – 126

serrekadar	zerre kadar – 126
de. den. cse / ġe. csilein.	de, den, ġe, ġilein – 133
bende. benden. bencsilein. üzre. ile.	bende, benden, benümk'ilein (!) – 133
dek. güre. dogru. karşı. ötürü.	dek', g'öre, karşü, ötürü – 134
jana. sonrah. öte.	jan-ā, fon-ra, öte – 134
Adverbia quantitatis	
csok. vafir	ćiok, wāfir – 125
az. azaġik.	az, azaġik – 125
bir ez.	birez -125
bir pare	bir pāre (vul. bir para) – 125
bir sehel	bir fehel – 125
bir ġisvi	bir ġiüzwī – 125
bir mikdar	bir myktār – 125
siate. artük	ziāde, artuk – 125
hai ile (haylı)	ø (!), chæylī – 125
bukadar, olkadar	bukadar, olkadar – 125
pek. katy	pek', kætī – 125
ghaietile. ghaietile gūsel.	ghajetile. ø (!) – 125
Adverbia loci	
hani. neierde. ne mahalde. handa. neredede	kani. vul. hany (!), neredede, vul. pro ne jerde (!), handa, ne mæhælde, handa – 126
scunda, bunda, handa, orada. ol arada. oljerde.	şunda, bunda, handa, orada, orada, ol arade, ol jerde & o jerde (!) – 126
beride. bu tarafde.	berüde, bu tæræfte – 126
öte. otedede.	öte, ötedede – 126
beri. ghel beri	berü, ø (!) – 126
herjerde	her jerde – 126
hics bir jerde	hyć bir jerde – 126
her neredede. her ne jerde	her neredede. her nejerde – 126
s.10	
Modus minandi:	
vai sana. vai baschuna	waj fan-a – 143, way başun-e – 130 i 143
haide.	hajde – 143
bre.	bre – 143
hei.	hej – 143

Drugi dio popisa sadrži priloge i postpozicije kojima se izražavaju prostorni odnosi. Oni se u gramatici nalaze u poglavljima *Adverbia loci seu in loco* (s. 126), *De præpositione* (s. 135) te *Adverbia temporis* (s. 127). Kod Büttnera je popis formiran upravo navedenim redom, s tim da se dio *Adverbia temporis* nalazi u Sveščiću 1. (Sveščići su očigledno složeni i koncem uvezani naknadno, pa je zbog toga ovaj popis razdvojen.) Za razliku od prvoga, u drugom dijelu popisa svakom je prilogu dodana i rečenica, kao primjer kako ga smjestiti u kontekst. Npr.:

*hani*⁵. *hani agcse?* (s. 10)

ilerde kimdr ghiten? (s. 11)

gheride ghellenler haramilere bengserler. (s. 11).

Takvih je rečenica 88: u sv. 1. 18, a u sv. 4. 70. Rečenice nisu iz Meninskijeve Gramatike, transkripcijom, kako je već rečeno, u potpunosti odgovaraju rječniku, a kako se u jednoj od njih spominje i Beograd, očito je da ih je sastavio sam Büttner.

II. B. Holdermannov utjecaj

Jean-Baptiste Holdermann bio je isusovac francuskog porijekla koji je kao misionar neko vrijeme živio u Istanbulu. Njegova gramatika pod naslovom *Grammaire Turque ou méthode courte & faciles pour apprendre la langue turque* objavljena je 1730. godine u Istanbulu⁶.

Büttnerova veza s tom gramatikom vidi se, kako je već rečeno, prema Listiću 3. U njemu su, pored iscrpnih paradigmatskih primjera za kategoriju posvojnosti (izraženu genitivom ličnih zamjenica i imenicom s posvojnim sufiksom, pr. “benum kitabum, senun kitabun..”, kod Holdermanna je isti primjer na s. 18), zabilježeni i primjeri za izražavanje komparativa i superlativa, izražavanje kategorije lika i sl. Za svaki, pa i najjednostavniji primjer na turskom jeziku, dodan je i prijevod na francuskom, iako se, budući da u turskim primjerima ne postoje odstupanja koja bi se mogla proglasiti pogreškama, stječe dojam da ih je zapisivao netko tko je jezik već znao. Po bilješkama kojima se upućuje na stranice u gramatici (pr. “Pro nomina personalia vide pag. 14”, “Numeri distributivi pag. 24” i dr., pri čemu stranice odgovaraju onima u originalu)

⁵ Sâm je Büttner u svakom primjeru podvukao riječ koja se oprimjeruje rečenicom.

⁶ Menz, Astrid: “Pour apprendre une langue avec methode, il faut commencer par étudier les termes de la grammaire”: Eine türkische Grammatik aus dem Jahre 1730., *Scholarly depths and thought. A Festschrift for Lars Johanson*, Ankara, 2002; s. 295-306. U tome članku Menz citirajući Babingera spominje da nije sigurno je li ovu gramatiku doista napisao sam Holdermann, ili ju je prema Holdermannovim uputama napisao anonimni *dragoman* francuskog veleposlanika.

rekli bi se da se Büttner nije namjeravao odvajati od gramatike, te da su mu ovih nekoliko stranica služile samo kao vježba, odnosno da su odraz uobičajene učeničke tehnike “sažimanja”. Osim toga, Holdermannova gramatika nema popis sadržaja ni bilo kakav indeks pa je vjerojatno i zbog toga bilo potrebno zapisivati brojeve stranica.

Ni u rječniku ni u ostalim tekstovima nije primijećen nikakav dalji utjecaj Holdermanna. Jedino što se s njim može povezati jest digraf *eu* za /ö/ u nekoliko natuknica: npr. ST *dört* Büttner u nekoliko spomena piše kao *deurt* (Holdermann: *deurt*, s. 21). Može se prema tome zaključiti da je Büttner dobio priliku pregledati Höldermanna nakon što je formirao svoj način transkripcije. I poznavanje jezika moralo mu je tad već biti na toj razini da se Holdermannovom gramatikom vjerojatno poslužio samo *informativno*.

II. C. Starija verzija rječnika

U Sveščiću 4 se, pored ostaloga, nalaze rječničke natuknice za slova W i Z⁷. Natuknice su iste kao u rječniku, ali su zapisane vrlo neuredno pa je jasno da se radi o radnoj verziji. To isključuje mogućnost da je Büttnerov rječnik nastao direktnim prepisivanjem iz kojega drugog rječnika. Naime, da je Büttner samo prepisivao drugi rječnik, ne bi bilo potrebe za tom prijelaznom verzijom, pogotovo ako se uzme u obzir da je rječnik vrlo obiman pa je prepisivanje zacijelo zahtijevalo i mnogo vremena i mnogo papira. U rječniku su tijekom prepisivanja prema njemačkom abecednom redu dodane još neke natuknice u kojima se ne može ustanoviti nikakva razlika u načinu transkripcije u odnosu na ove koje se nalaze i u Sveščiću 4, što znači da ih je sve sastavila ista osoba. U jednoj od tih dometnutih natuknica spominje se Beograd, pa je to jedan od primjera po kojima se rječnik može smjestiti u prostor u kojemu je nastao:

Zutragen sich. Suhur olmak. zu Belgrad hat sich was zu getragen, daß 2 regimenter mit einander angefangen zu streitz, zu krieg. Belgradda bir schei ~ bir isch suhur oldy ki iki orta csenghe csikdiler (R. 125⁸).

Na nekoliko mjesta natuknicama u sveščiću dodane su i riječi koje im ne pripadaju, ali ih se Büttner očigledno sjetio tijekom pisanja. One se u rječniku uglavnom nalaze uz pripadajuće natuknice. Pod slovom Z se nakon natuknice *Zimbal. Cembalo.* (s. 5) nalaze pobrojani nazivi petnaestak drugih instrumenata (tako da je prvo dana imenica na

⁷ Spomenuto u: Andrić, 2007: 119.

⁸ Kratica za: rječnik, broj stranice.

turskom, a nakon toga prijevod i pojašnjenje na njemačkom) koji se u rječniku nalaze dodani nakon natuknica koje počinju slovom I (vjerojatno zato što ih objedinjuje imenica *Instrument*). Riječima i rečenicama na turskom koje u sveščiću nisu prevedene na njemački u rječniku je dodan prijevod ili pojašnjenje (npr. natuknica *Zischen*. fslamak. yslük csalmak. *pfeiffen*. (S. 4. 5.⁹) u rječniku glasi *Zischen*. fslamak. yslük csalmak. *mit dem maul pfeiffen*. (123) i sl.). Po svemu navedenom najvjerojatnija pretpostavka o načinu na koji je rječnik nastajao jest to da je Büttner njemačku stranu uzeo po uzoru na neki drugi rječnik i tako prevodio¹⁰, a zatim ga još jednom prepisao¹¹. Sve navedeno pokazuje da se rječnik može smatrati autorskim djelom, kao i to da je Büttnerova razina poznavanja jezika bila dovoljno visoka da je mogao započeti i dovesti do kraja tako velik rad.

II. D. Zaključne napomene

Prema Büttnerovom sustavu transkripcije vidi se da jezik nije učio i zapisivao samo prema slušanju: Büttner je dobro poznao morfologiju pa su granice riječi jasno postavljene. Njegovo znanje o turskoj gramatici vjerojatno se najvećim dijelom formiralo na Meninskijevoj gramatici. Od rječnika je sasvim sigurno koristio Molinov, a vjerojatno i Meninskijev. Koristeći te izvore, Büttner ih je konstantno prilagođavao sebi, te na taj način obrazovao svoj idiolekt kojega prije svega karakterizira utjecaj njegovog materinjeg jezika. Osim toga, budući da je Büttner bilježio govorni jezik koji odgovara području Istanbula, Meninski je u odnosu na Büttnera u mnogim obilježjima arhaičan. To se može vidjeti već i u navedenoj tablici usporedbe njegovih oblika s onim što je prepisao iz Meninskijeve gramatike. Kao ilustracija razlike između Meninskog i Büttnera mogu se navesti sljedeća obilježja:

- a) arhifonem /ŋ/ supstituiran je kod Büttnera drugim fonemima (najčešće s /n/), npr. Büttner: alailarda patischah ensonrah ghiter (Meninski: fon-ra, s. 128; kod Meninskog je n- znak za /ŋ/),

⁹ Kratica za: sveščić, broj sveščića, broj stranice.

¹⁰ Tome u prilog ide i činjenica spomenuta u: Andrić, 2007: 113 o tome da su neke natuknice na njemačkom ostale neprevedene, npr. *Adjutant* (6), *Gelenck am finger* (50), *Gugu* (54), *Triumph* (104), što je dokaz da je Rječnik autorsko djelo.

¹¹ U popisu njegovih knjiga nalazi se samo jedan rječnik u kojemu je lijeva strana njemačka. Naslov mu je *Dictionarium Germanico Hebraicus*, ali nije navedeno ni mjesto ni godina izdanja (što može značiti da je također bio u rukopisu), pa još nije ustanovljeno o kojemu je rječniku riječ.

- b) na mjestu arhifonema /è/ kod Meninskog, kod Büttnera stoji /e/, npr. Büttner: guedǵeile – jola ghitmek hatadr (Meninski: g’iǵe ile, s. 128),
- c) vokalni arhaizmi prilagođeni su ili su u fazi prilagođavanja vokalnoj harmoniji, za što je kod Büttnera karakterističan grafem ü na mjestu /i/, npr. Büttner: ghel beri; beride juvarlandy; artük (Meninski: berü, s. 126; artuk, s. 125),
- d) /g/ u intervokalnoj poziciji na kraju i početku sloga prelazi u /ǵ/ (u izgovoru [j]), npr. Büttner: meier allah bu sullumkiarlary gǵormes (Meninski: meg’er, s. 139) i dr.

Büttner se u Zemunu vjerojatno imao prilike susresti i sa živim jezikom, ali to, kako će još biti obrazloženo, vjerojatno nije bio zapadnorumelijski turski. Sadržaj njegove knjižnice pokazuje da je imao vrlo široke filološke interese. Na to upućuju i bilješke u rječniku i ostalim tekstovima, koje su, osim njemačkog, pisane i latinskim, talijanskim te francuskim. U tom se kontekstu ne čini nemogućim da se i njegova veza s turskim mogla velikim dijelom temeljiti na pisanim izvorima.

Činjenica da je imao prilike koristiti i Holdermanna dodatna je ilustracija načina na koji je njegovao svoj jezik. Treba naglasiti da je ta gramatika objavljena 1730. godine u Istanbulu, a Büttner ju je po svemu sudeći koristio u Zemunu već nekih dvadesetak godina kasnije.

III. ANALIZA JEZIKA SVEŠČIĆA

Kako je rečeno, građa koja je nađena uz Büttnerov rječnik sastoji se od tri listića i četiri sveščića. Listići 1 i 2 prema obilježjima rukopisa ne pripadaju Büttneru. U svim ostalim dokumentima po rukopisu se vidi da ih je pisala ista ruka koja je pisala i rječnik. No, analizom jezika može se vidjeti da je jezik Sveščića 2 bitno različit od ostalih. U svim ostalim dijelovima turski jezik nosi značajke jednake onome u rječniku. U sljedećim poglavljima navedene su njegove osnovne značajke, prema kriterijima uspostavljenim tijekom analize rječnika¹².

Sigurno je da Büttner nije znao arabicu. U cjelokupnoj ostavštini ni na jednom mjestu nema ni jedne bilješke zapisane arabicom. Nadalje, u transkripciji se nije sustavno oslanjao ni na jednog od ‘autoriteta’ koji su mu prethodili, iako se može pretpostaviti da je poneki element

¹² Prema: Andrić, 2011.

preuzeo od prethodnika. Sve što je pisao turskim jezikom stoga uglavnom treba gledati kao njegovu fonetsku interpretaciju turskoga jezika, u onoj mjeri i u onom stadiju u kojem ga je usvojio.

Transkripcija Büttnerovog turskog jezika temelji se na onovremenoj njemačkoj grafiji. Kako je poznato, njemački je pravopis u 18. st. bio već formiran, i nije prošao bitnije promjene do onoga koji je danas važeći.

Sam Büttner nije dao nikakve upute o čitanju, kako su to učinili neki drugi sastavljači; njegov rad u cjelini, uključujući cjelokupnu ostavštinu na turskom jeziku – i sam rječnik, i ostale papire koji su ostali kao dio njegove ostavštine na turskom jeziku – nema nikakvih “gramatičkih” pretenzija jer je vjerojatno smatrao kako se njegov rad može pratiti preko neke od u ono vrijeme poznatih gramatika.

Njegov se rječnik i tekstovi koji su nastali uz njega uglavnom trebaju gledati kao njegova fonetska interpretacija turskoga jezika, u onoj mjeri i na onoj razini do koje ga je usvojio. Promjene uvjetovane pravilima njemačkog jezika ujedno upućuju na to da je Büttner jezik poznavao toliko da ga je mogao prilagođavati svome, odnosno stvoriti vlastiti idiom.

Granice među fonemima i njima pripadajućim grafemima u transkripciji su veoma jasno naznačene; kao ni grafija suvremenog turskog jezika, ni Büttnerova grafija uglavnom nije uključivala više znakova za jedan fonem na temelju kojih bi se mogli rekonstruirati alofoni. Stoga broj grafema korištenih u rječniku gotovo da i nije bitno veći od broja grafema u suvremenom turskom jeziku. Više grafema za jedan fonem u ovom slučaju uglavnom znači da se radi o fonemima kojih nema u njemačkom jeziku, kao što su /č/ i /dž/. U nekim od transkribiranih tekstova autori su koristeći nekoliko grafema za isti fonem dali temelja za prepoznavanje alofona određenog fonema; primjerice u Harsányevoj ostavštini fonem /e/ ima sljedeće grafeme: æ, e, ě i é (Hazai, 1973; 324). Büttner alofone ne opisuje uvođenjem novih grafema, nego direktno prelazi na grafem nekog drugog fonema, pa je u takvim slučajevima mnogo teže utvrditi radi li se o fonologizaciji ili o alofonskoj varijanti, bilo iz perspektive turskog ili njemačkog jezika.

Jednim su grafemom bilježeni /l/, /m/, /n/ i /r/. Kod ostalih fonema korišteni su sljedeći grafemi¹³:

¹³ Fonološka i fonetska transkripcija u ovom radu nisu predstavljene prema međunarodnoj transkripciji, nego prema transkripciji koja se dosada već ustalila u radovima ove vrste.

fonem	grafem(i)
b	b, p
p	p, b
d	d, t
t	t, d, dt, th
γ	gh, g, k,
g	g, gh, ghi, ki
q	k, c, q, g, gh
k	k, ki, k', ghi, gy, gh, g
ć	cs, ć
v	v, f
f	f, ph
z	s, z, sz, ss
s	s, ss
š	sch, ś
ž	sch, ś
y	j, i
h	h, ch, k, g
h /χ/	h, ch, k, g
l	l
r	r
m	m
n	n
dž	cs, ği, ğ, tsch
č	cs, ğ, ć, tsch, cz, ki

Kod vokala je odnos fonema i grafema sljedeći:

a	a
e	e
i	i
ï	y, ø (i, ü, e, ö, u, a)
o	o
ö	ö, o (?), eu
u	u
ü	ü, u (?)

Obilježja koja su utvrđena analizom vokala mogu se razvrstati u nekoliko skupina:

- I) obilježja jednaka zapadnorumelijskom turskom:
- arhifonem /è/ ostvaruje se kao /e/ (npr. *Csok kierre elin karisina baküp* (S. 3. 9))
  - arhifonem /ö/ se u prvim slogovima ostvaruje kao /ü/ (u ovom slučaju zanimljivo jer kod Molina i Meninskog nije tako) (npr. *üldürmemişim* (S. 3. 9.))
  - palatalizacija /i/ uz /y/ i sibilante (npr. *karşi* (S. 3. 9.), *Jilda bir kierre* (S. 3. 3.))
  - na mjestu ST /u/ u prvim slogovima se javlja /o/, ali manje zastupljeno nego u dijalektima (iako je to prisutno i kod Molina i kod Meninskog) (npr. *hastalygha ogramisch* (S. 1. 5.)).
- II) obilježja različita od zapadnorumelijskog turskog:
- nije poznata velarizacija fonema /ö/ (npr. *söilemek* (S. 3. 11.), *dögmek* (S. 4. 4.))
  - nije poznata velarizacija fonema /ü/ (npr. *bütün* (S. 3. 8.))
  - visoki vokali u auslautu ne ostvaruju se samo kao /i/ (npr. *berü* (S. 3.7.)).
- III) obilježja koja su poznata u anadolskim dijalektima, ali nisu ograničena određenim područjem (u ovoj su skupini uglavnom riječi neturskog porijekla):
- međusobna supstitucija fonema /a/ i /e/ koja se vrlo često događa uglavnom u riječima stranog porijekla, uvjetovana vokalima etimona, utjecajem okolnih (konsonantskih) fonema te asimilacijom prema vokalnoj harmoniji (npr. *habar* (S. 1. 6.))
  - na mjestu fonema ST /i/ u riječima stranog porijekla nalaze se i /a/ (rjeđe) i /e/ (češće) (npr. *sahab csikmak* (S. 4. 5.))
- IV) obilježja karakteristična samo za Büttnerov turski:
- /i/ > /i/ pod utjecajem velara /g/ (npr. *beşighy sallamak* (S. 4. 2.))
  - /i/ > /ö/, /o/ uz /k/ (npr. *köskanglük* (S. 3. 5.), *köschün – sullar dongar* (S. 1. 1.))

Za razliku od promjena kod vokala koje su nerijetko identične oblike imale u Crnomorju ili u zapadnorumelijskom turskom, promjene i obilježja konsonanata Büttnerovog turskog, ukoliko imaju potvrdu i u turskim dijalektima, teže je geografski odrediti nekim područjem; nalaze se po cijeloj Anadoliji. Puno rjeđe se nalaze u dijalektima, pa se jednim dijelom trebaju tumačiti kao promjene koje su rezultat prilagodbe turskoga izgovora njemačkom.

Kod Büttnera se tako kod konsonanata primjećuje tendencija spirantizacije koja je uglavnom uvjetovana utjecajem njemačkog jezika (npr. nč > nš, k > h, itd.). U Büttnerovom se turskom sustavnost može lakše primijetiti u onim segmentima koji su uvjetovani njemačkim, nego turskim, što je i razumljivo s obzirom na to da njegov turski bio idiom koji je vjerojatno velikim dijelom obrazovan na pisanim izvorima, svojstven Büttneru (i, eventualno, *školi* u kojoj ga je učio). Unatoč tome, analizom konsonanata mogu se ustanoviti osnovne crte njegova jezika, a to su i djelomična bliskost sa zapadnorumelijskim turskim, i poznavanje turskog jezika područja Istanbula koje se nije moglo formirati samo na temelju Molina i Meninskog (što se najjasnije vidi u analizi /g/ i /ɣ/ u postvokalnoj poziciji).

S obzirom na labijalni aspekt vokalne harmonije osnovni je zaključak da je u riječima s palatalnom vokalnom osnovom labijalni aspekt vokalne harmonije gotovo jednak onome u ST, dok u riječima s velarnom vokalnom osnovom još nije uspostavljen. Tako se u riječima s palatalnom vokalnom osnovom izvorni labijalni vokal dijelom zadržao samo u *berü*, *gerü* i *kendü*. U riječima s velarnom vokalnom osnovom, pored najčešćih izvornih visokih labijalnih vokala, javljaju se još i /ö/ i /i/ (npr. na istoj strani: *altön~altun(53)*; *altün(53)* i sl.). Vjerojatno je i tu takvom stanju pridonijelo neprepoznavanje neutralnog glasa /ə/.

Morfofonološka obilježja mogu se definirati u okviru Johansonove teorije o stupnjevima razvoja vokalne harmonije¹⁴, s posebnim naglaskom na Indifferenz-Stuffe i na neutralni vokal /ə/, kojega su pisci transkribiranih tekstova zapisivali na nekoliko načina. Sufiksi s niskim vokalima očekivano su stabilni i ne pokazuju jednovarijantnost karakterističnu za zapadnorumelijski turski. Sufiksi s visokim vokalima, u skladu s Johansonovom teorijom, pokazuju da su I-sufiksi arhaičniji od U-sufiksa. I-sufiksi su u fazi prijelaza iz Relevanz-Stufe u Indifferenz-Stufe, a U-sufiksi na prijelazu iz Indifferenz-Stufe u Angleichungs-Stufe.

Büttnerov turski nije pogodan izvor za analizu kakvu je predložio Johanson jer se ne može procijeniti koliko su na njega utjecali izvori preko kojih je jezik učio. Ipak, i kod njega se mogu utvrditi osnovna obilježja. Jedno od važnijih jest da morfonološka obilježja Büttnerove ostavštine ne daju razloga da ga se povezuje sa zapadnorumelijskim turskim. U tekstovima koji jasno pripadaju zapadnorumelijskom turskom ta su obilježja dokumentirana već gotovo stoljeće prije Büttnerovog

¹⁴ Johanson, Lars: Die westghusische Labialharmonie, *Linguistische Beiträge zur Gesamttürkologie*, Budapest, 1991; s. 26-70.

rječnika (npr. kod Illésházya, Németh: 1970.). I Molinov turski ima mnogo više obilježja zapadnorumelijskog (što se može sigurno vidjeti samo prema njegovoj gramatici (Adamović, 1974), budući da za rječnik nije napravljena analiza). Stoga se mora pretpostaviti da se Büttnerov turski razvijao prema četverovarijantnoj vokalnoj harmoniji. Tako se, jednako kao i kod vokala, može utvrditi da je njegov turski bliži istanbulskoj varijanti, a da se obilježja zapadnorumelijskog turskog javljaju samo u tragovima.

Na morfološko-sintaktičkom planu i za Büttnera su, kao i za druge transkribirane tekste, karakteristične neobičnosti koje se generalno mogu opisati kao nedovoljno poznavanje sintaktičke razine.

Kad se turski jezik Büttnerovog rječnika analizira prema kriterijima po kojima je Németh definirao obilježja zapadno rumelijskog turskog (prema: Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine, TDAY, 1980-81: s. 113-167.), vidi se da se Büttner ne može svrstati u taj dijalekt, jer prema Némethovim parametrima Büttnerov turski samo prema pravilu 2. i dijelom 6. nosi obilježja zapadnorumelijskog turskog:

1. Visoki vokali u auslautu se ne ostvaruju samo kao /i/
2. Sufiks -mİš pretežno se ostvaruje alomorfofom /miš/
3. /i/ se ne realizira kao /i/ u “određenim pozicijama”
4. Nije poznata velarizacija fonema /ö/ i /ü/
5. Palatalni aspekt vokalne harmonije u potpunosti je proveden
6. Promjena STAT /ö/ > /ü/ kod Büttnera je poznata, ali ne u svim primjerima u kojima bi se trebala ostvariti: nema je npr. u ördek (Büttner: örtek(R. 38)) i köprü (Büttner: köprü (R. 25); köprü (R. 42); kaik-köprüsü (R. 86); Eigreti köprü (R. 87)), riječima koje su Némethu poslužile kao indikatori ove promjene na Balkanu
7. Velari /g/ i /ɣ/ velikim dijelom nisu sačuvani u postvokalnoj poziciji i u auslautu
8. Present na -y nije poznat.

Zaključno se može reći da Büttnerov turski nosi obilježja njegovanog i školovanog jezika. Obilježja zapadnorumelijskog turskog najvjerojatnije su također preuzeta iz pisanih izvora koji su nastajali prije Büttnerovog rječnika. Razinu i način interferencije sa živim jezikom nije moguće utvrditi, ali se mora naglasiti da je Büttner na neki način poznao osnovne tendencije koje su bile prisutne u razvoju istanbulskog jezika vremena prije i tijekom razdoblja u kojemu je pisao svoj rječnik, pa je svoj idiom njima prilagođavao.

Na temelju dosad rečenoga, zaključak da jezik Büttnerovog rječnika i ostalih dijelova ostavštine koji su s njim direktno povezani karakterizira

nekoliko osnovnih obilježja koja su u njegovom jeziku konstantno prisutna u većoj ili manjoj mjeri. Ta su obilježja sljedeća:

- a) utjecaj materinjeg, njemačkog jezika
- b) utjecaj pisanih izvora, i spomenutih, i mogućih drugih
- c) relativno visoka razina poznavanja turskog jezika (uz pretpostavku da ga je možda počeo učiti već u Njemačkoj, prije dolaska u Zemun)
- d) slab utjecaj zapadnorumelijskog turskog
- e) poznavanje jezika koji se približno u njegovo vrijeme govorio na području Istanbula
- f) kontakt s izvornim govornicima.

LITERATURA

- Adamović, Milan, Giovanni Molino und seine Türkische Grammatik, *Acta linguistica Academiae scientiarum Hungaricae*, 24 (1-4), Budimpešta 1974, 37-67.
- Adamović, Milan, *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*, Leiden 1985.
- Adamović, Milan, "Razvitak vokalizma kod nekih osmanskih sufiksa", *POF* 22-23/1972-73, Sarajevo 1976, s. 281-299.
- Andrić, Marta, "O svećeniku Gjuri Adamu Büttneru i njegovoj ostavštini na turskom jeziku", *POF* 56/2006, Sarajevo 2007, s. 107-123.
- Andrić, Marta, *Rukopisna ostavština na turskom jeziku svećenika Gjura Adama Büttnera*, doktorska disertacija, Zagreb 2011.
- Brendemoen, Bernt, "Labiyal uyumunun gelişmesi üzerine bazı notlar", *Türkiyat Mecmuası* 19, 1977-79 (1980), s. 1-19.
- Brendemoen, Bernt, *The Turkish dialects of Trabzon: their phonology and historical development*, Wiesbaden 2002.
- Caferoğlu, Ahmet, "Anadolu ve Rumeli ağızları ünlü değişmeleri", *TDAY*, 1964, s. 1-33.
- Caferoğlu, Ahmet, "Die Anatolischen und Rumelischen Dialecte", *Philologiae Turcicae Fundamente*, Wiesbaden 1959, s. 239-260.
- Catholischer Catechismus R. P. Petri Canisij, Societatis Jesu Doct. Theol.*, Hübschlein, 1677.
- Čaušević, Ekrem, "'Bosanski' turski i njegova autentična obilježja", *POF* 41/1991, Sarajevo 1991, s. 385-394.
- Develi, Hayati, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, Ankara 1995.
- Doerfer, Gerhard, *Zum Vokalismus Nichterster Silben in Altosmanisch Originaltexten*, Stuttgart 1985.
- Duden Aussprachewörterbuch*, Mannheim 1974.
- Duman, Musa, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine göre 17. yüzyılda ses değişmeleri*, Ankara 1995.
- Hazai, György, *Das Osmanisch-türkische im XVII. Jahrhundert; Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány*, Akadémiai Kiado, Budapest 1973.

- Hazai, György, Die Denkmäler des Osmanisch-Turkeitürkischen in nicht-arabischen Schriften, *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, Budapest 1990; s. 63-73.
- Holderman, Jean-Baptiste, *Grammaire Turque ou méthode courte & faciles pour apprendre la langue turque*, Istanbul 1730.
- Hoško, Franjo Emanuel, "Franjevačka bogoslovna škola u Petrovaradinu (1735.-1783.)", *Daicovensia*, VII-1; Đakovo 1999, s. 201-220.
- Hoško, Emanuel, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Zagreb 1985.
- Johanson, Lars, "Die westoghusische Labialharmonie", *Linguistische Beiträge zur Gesamttürkologie*, Budapest 1991, s. 26-70.
- Johanson, Lars, "The indifference stage of turkish suffix vocalism", *TDAY* 1978-79 (1981), s. 151-156.
- Korkmaz, Zeynep, "Anatolian Dialects", *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, vol. I, ed. Gy. Hazai, Budapest 1990, s. 388-413.
- Meninski, Franciscus à Mesgnien, *Leksikon Turcico-Arabico-Persicum*, I-IV, Istanbul 2000.
- Menz, Astrid, "'Pour apprendre une langue avec methode, il faut commencer par étudier les termes de la grammaire': Eine türkische Grammatik aus dem Jahre 1730.", *Scholarly depths and thought. A Festschrift for Lars Johanson*, Ankara 2002, s. 295-306.
- Németh, Gyula, "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine", *TDAY* 1980-81, s. 113-167.
- Németh, Gyula, *Die türkische Sprache in Ungarn in siebzehnten Jahrhundert*, Amsterdam 1970.
- Siemieniec-Golaś, Ewa, *The Formation of Substantives in XVIIth Century Ottoman Turkish*, Kraków 1997.
- Siemieniec-Golaś, Ewa, *Turkish Lexical Content in Dittionario della Lingua Italiana, Turchesca by Giovanni Molino (1641)*, Kraków 2005.
- Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, C. 1 (A-E), Istanbul-Wien 2002.
- Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, C. 2 (F-J), Wien 2009.
- Timurtaş, Faruk Kadri, *Eski Türkiye Türkçesi, XV. yüzyıl, Gramer-Metin-Sözlük*, Ankara 2005.

REKONSTRUKCIJA NASTAJANJA JEDNOG TRANŠKRI- BIRANOG TEKSTA NA TEMELJU NJEGOVA SADRŽAJA I JEZIČNIH OBILJEŽJA

Sažetak

Rukopisna ostavština na turskom jeziku svećenika Gjüre Adama Büttner (1714.-1779.) nastala je u Zemunu u 18. stoljeću, a čuva se u Središnjoj nadbiskupskoj i fakultetskoj knjižnici u Đakovu. Sastoji se od Njemačko-turskog rječnika, te popratne građe koja se sastoji od tri listića i četiri sveščića katekizamskog i filološkog sadržaja. Ovaj je rad

posvećen tim dodatnim izvorima preko kojih se donekle mogu rekonstruirati način i izvori prema kojima je Büttner učio turski te proces nastajanja rječnika koji je najveći dio ove ostavštine. Analizom je ustanovljeno da je Büttner poznao gramatike i rječnike turskog jezika Holdermanna, Meninskog i Molina. Usporedba jezika popratne građe s jezikom rječnika pokazuje da među njima postoji direktna povezanost. Nadalje, tekstovi u sveščićima dijelom se mogu vrednovati kao pripremni rad za rječnik, što dalje znači da se na Büttnerov rječnik može smatrati autorskim djelom. Obilježja zapadnorumelijskog turskog koja su, iako malobrojna, prisutna u Büttnerovu jeziku vjerojatno potječu iz literature koju je Büttner koristio, dok se bliskost njegova jezika s jezikom koji se približno u njegovo vrijeme govorio na području Istanbula zasad može objasniti samo mogućim kontaktom sa živim jezikom.

A RECONSTRUCTION OF A CREATION OF A TRANSCRIBED TEXT ON A BASIS OF ITS CONTENT AND LINGUISTIC FEATURES

Summary

A manuscript legacy in Turkish by a priest Gjuro Adam Büttner (1714-1779) was created in Zemun in 18th century and it is kept in the Central Archiepiscopal and Faculty Library in Đakovo. It consists of a German-Turkish dictionary and the accompanying material of three leaflets and four fascicules with catechism and philological content. This paper is dedicated to these additional sources through which we can – up to a certain point – reconstruct ways and sources from which Büttner learnt Turkish. In that way the process of dictionary compilation can be reconstructed as well – and the dictionary is the greatest part of the legacy. Through analysis, it was established that Büttner knew grammars and dictionaries of Turkish language by Holdermann, Meninski and Molino. The comparison of the language of the accompanying material shows that there is a direct connection between them. Also, the texts in the fascicules could partly be considered as a preparatory work for dictionary, which further means that Büttner's dictionary could be considered author's work. The features of the Western Rumeli Turkish that are present in Büttner's language, although sparsely, probably stem from literature used, while the closeness of his language to the language that was used in Istanbul approximately in his time, could be explained for now only by a possible living language contact.

Key words: lexicology, Latin texts in Turkish, Gjuro Adam Büttner.